

PALEO-AKTUEEL

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Redacteurs voor dit nummer: S. Arnoldussen, P.A.J. Attema, R.T.J. Cappers, H.A. Groenendijk, T.C.A. de Haas, A.F.L. van Holk, G.J. de Langen, J.A.W. Nicolay, J.H.M. Peeters, N.D. van der Pers, W. Prummel, D.C.M. Raemaekers, G.W. Tol

Redactiecoördinator: N.D. van der Pers

Vormgeving: S.E. Boersma

Omslagontwerp: S.E. Boersma & M.A. Los-Weijns

Foto omslag: Gesp in 'Borre-stijl' (Foto L. de Jong, ARC bv). Zie artikel Ufkes.

ISBN 9789491431166

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
 groningen**

groninger instituut
voor archeologie

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel

23

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2012

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië

In dit nummer: 1) Achlum, 2) Firdgum, 3) Jelsum, 4) Essen, 5) Groningen, 6) Noordhorn, 7) Balloo, 8) Eelde, 9) Kuinre, 10) Noordoostpolder, 11) Wekerom, 12) Domburg

Inhoud

VOORWOORD	VII
D.C.M. RAEMAEKERS & M.F. VAN OORSOUW De verbeelding van de prehistorie. Spelen met de oertijd.	1
D. STAPERT, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS, G. VENEMA & H.B. VERSLOOT Toch vondsten uit het Midden-Paleolithicum bij Noordhorn (Gr.)	9
W. DE NEEF, P.M. VAN LEUSEN & K.L. ARMSTRONG Multidisciplinair onderzoek naar Late-Bronstijd vindplaatsen op de Contrada Damale (Calabrië, Italië)	15
E.E. SCHEELE & S. ARNOLDUSSEN De wallen van Wekerom (Gl.): een midden-Nederlands Celtic field onderzocht	23
G.W. TOL & T. KAULING Opravingen te Astura (Lazio, Centraal-Italië): de munten	33
W. PRUMMEL, J.T. VAN GENT & E.J.O. KOMPANJE Walvisbotten uit Friese en Groninger terpen	41
A. UFKES Karolingische bewoning in de vroeg-middeleeuwse ringwalburg van Domburg (Zl.)	49
R. KRUISMAN Hoe de A ooit langs de stad Groningen stroomde	57
H.A. GROENENDIJK & H. WOLDRING Yesse's voorganger. Oud akkerland onder kloosterterrein in Essen (Haren, Gr.)	65
A.G.M. SPIEKHOUT De bedreiging van kasteelcomplexen met een meervoudige ronde omgrachting	73
W.A.B. VAN DER SANDEN & M. TER SCHEGGET Terug naar het Ballooërveld (Dr.), deel 2	81
A.F.L. VAN HOLK De verstoorde vindplaats van een scheepswrak in de Noordoostpolder (Fl.)	89
Y.T. VAN POPTA Knooppunt Zuiderzee. Een ruimtelijke analyse van scheepsvindplaatsen in Flevoland	97

F. VREDE	
Oost-Europese granen in 17e-eeuwse beerputten in Groningen	105
S. THASING, R. VAN KLINK, M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & E.B.E. BRUNING	
Kevers en hun potentie voor onderzoek in het terpengebied	111

Toch vondsten uit het Midden-Paleolithicum bij Noordhorn (Gr.)

*Dick Stapert¹, Lykke Johansen¹, Marcel Niekus²,
Geert Venema³ & Bernard Versloot⁴*

Van de keileemrug Noordhorn-Zuidhorn zijn vele duizenden vuurstenen artefacten bekend. Toen de eerste artefacten tevoorschijn kwamen, rond 1980, werd gedacht aan een midden-paleolithische ouderdom vanwege het voorkomen van onder meer patina's, krassen en afronding. Later bleek dat deze verschijnselen, die vooral aanwezig zijn op vondsten van de lagere delen van de rug, konden zijn ontstaan tijdens een erosieve fase in de Middeleeuwen. De vondsten kunnen merendeels onmiskenbaar in het Neolithicum en de Bronstijd worden gedateerd (Niekus *et al.*, 2009). Omdat keileem en het verweringsresidu daarvan, het keizand, in de directe omgeving nabij de oppervlakte voorkomen, kunnen vondsten met een midden-paleolithische ouderdom niet worden uitgesloten. Ook zulke artefacten zouden vervolgens aan de erosieve werking van de strandfase in de Middeleeuwen en zelfs de effecten van kruisend ijs kunnen zijn blootgesteld, en daarom veel lijken op de duizenden andere vondsten uit veel latere perioden.

Hoe zouden eventuele midden-paleolithische artefacten herkend kunnen worden in deze specifieke situatie? Artefacten uit die tijd moeten zijn achtergelaten vóór ongeveer 30.000 jaar geleden, toen de Neanderthalers uitstierven. Midden-paleolithische artefacten zouden dus het Boven-Pleniglaciaal van de laatste ijstijd hebben meegemaakt, aan of nabij het toenmalige oppervlak liggend. In die periode zou met name windlak zijn ontstaan, naast verschijnselen (krassen, drukkegeltjes) die het gevolg zijn van bodemverknedingen

onder invloed van de permafrost zoals kryo-turbatie. Tot op zekere hoogte kunnen laatstgenoemde verschijnselen gemaskeerd worden door, of gemengd zijn met verschijnselen die het gevolg zijn van een erosieve strandfase. Met name de windlak zou daarom uitsluitel moeten geven (zie in dit verband ook de discussie in: Stapert *et al.*, 2011).

Amateur-archeologen Geert Venema en Bernard Versloot zoeken de laatste jaren intensief op de vindplaats, en zijn daarbij bijzonder gespitst op midden-paleolithische artefacten. Hun inzet is met succes bekroond. In 2009 vonden ze al een afslag met windlak, en begin 2011 volgde de vondst van een Levallois-achtige kern, eveneens met windlak. Beide vondsten worden hier kort beschreven. We kunnen nu concluderen dat er bij Noordhorn ook midden-paleolithische bewoning is geweest.

De midden-paleolithische afslag

Deze flinke afslag werd gevonden in oktober 2009. Het betreft een vrij plumpe afslag (fig. 1). De slagvlakrest (1,0x0,5 cm) is plat en niet geprepareerd; het is niet uit te maken of het een deel van een negatief of een oud vorstspijlvlak is. De slaghoek bedraagt ca. 130 graden. Er is een cirkelvormig breukje op de slagvlakrest te zien, en er is een flinke slagbult; de afslag is dus geslagen door harde percussie (met een slagsteen). Dorsaal zijn meerdere restanten van oude vorstspijlvlakken bewaard gebleven, in het distale deel. Tevens is er een oud vlak dat een ongeveer dwarsstaande rug vormt langs

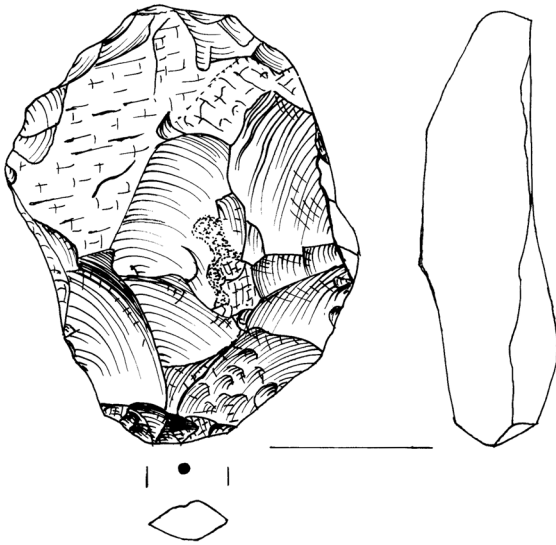

Fig. 1. De midden-paleolithische afslag van Noordhorn (Tek. L. Johansen, Haren). Lengte 5,8 cm, breedte 4,6 cm, dikte 1,5 cm; gewicht ca. 48 gram. Schaal 1:1.

de linkerrand, met een dikte van ongeveer 8 mm. Ook langs de rechterrand is een deel van zo'n rug aanwezig, en verder zijn er enkele recente beschadigingen. Verder zijn er dorsaal meerdere, minstens vijf, negatieven zichtbaar. Het gaat echter niet om een duidelijke Levallois-afslag.

Langs de randen komen meerdere onregelmatige 'retouches' voor, die door kryoturbatie kunnen zijn ontstaan. Verder is op beide zijden bruine patina aanwezig. Ook is er een vlekkerige witte patina zichtbaar, met name op het ventrale vlak. Dorsaal lijkt witte patina alleen voor te komen binnen de oude vlakken. Ook op de slagvlakrest is witte patina aanwezig. Ribben en randen vertonen een geringe afronding. Windlak met kleine putjes en enkele krasjes completeren het beeld.

De Levallois-achtige kern

Deze fraaie kern werd begin 2011 gevonden (fig. 2 en 3).⁵ Dit is een vrij kleine Levallois-achtige, discoïde (schijfvormige) kern, waarvan één of twee grotere afslagen zijn verwijderd. Het stuk is niet compleet: van de rechterzijde (van vlak A) is al lang geleden een deel afgebroken (mogelijk door kryoturbatie). Daarmee rekening houdend kan

gesteld worden dat de kern oorspronkelijk een ovaalronde omtrek heeft gehad. Op het ondervlak (B) zijn meerdere grote delen van oude vlakken bewaard gebleven. Verder zijn vrijwel rondom kleinere, en ook enkele wat grotere negatieven aanwezig, die dienden als slagvlakjes voor de preparatie en exploitatie van het bovenzvlak.

Bij de bewerking van vlak B ging het hier en daar enigszins mis en ontstonden er *steps*, te vroeg opgetreden en dwarsstaande rechte breuken, vooral bij de rechterrand. Dit heeft echter geen nadelige gevolgen gehad voor de bewerking van het bovenzvlak, dat negatieven laat zien vanuit alle richtingen. Zowel van links als van rechts zijn grotere afslagen verwijderd. Daarna wilde men opnieuw een of meerdere afslagen verwijderen van het bovenzvlak, nu vanaf de 'basis'. Dit mislukte, meerdere negatieven eindigden in *steps*. Verdere exploitatie was toen onmogelijk geworden en de kern werd opgegeven. Aangezien er centripetale (naar het midden van de kern gerichte) negatieven voorkomen op het bovenzvlak zijn we geneigd dit een Levallois-kern te noemen. In dit geval zou het echter beter zijn te spreken van een 'Levallois-achtige kern'. Het gaat namelijk niet om een

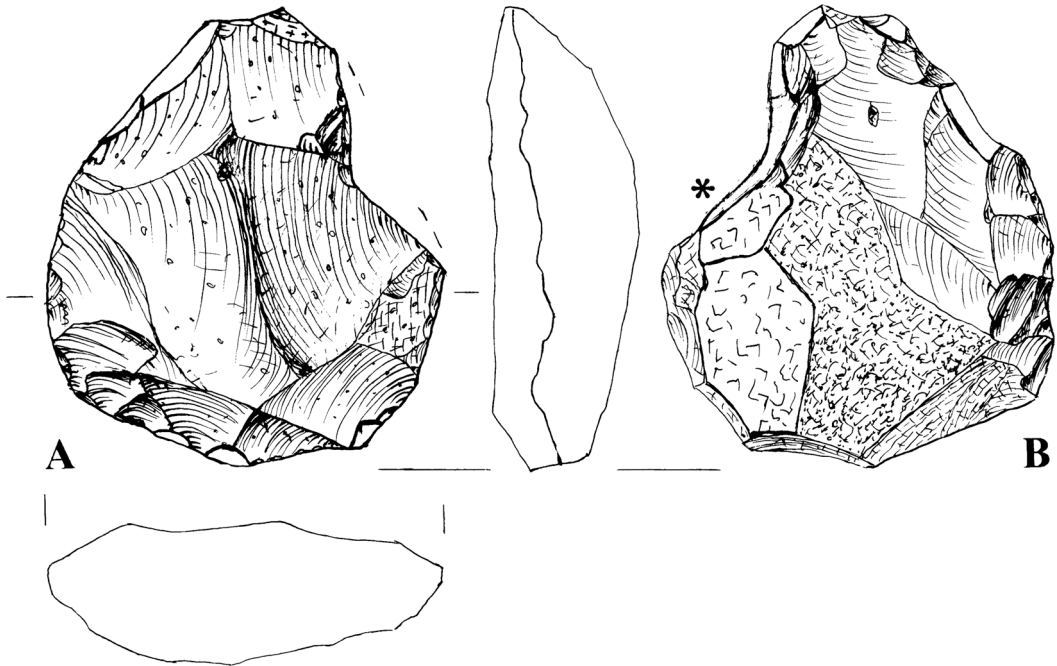

Fig. 2. De Levallois-achtige kern van Noordhorn (Tek. L. Johansen, Haren). Lengte 6,0 cm, *breedte 5,2 cm, dikte 1,7 cm; *gewicht: ca. 56 gram. De maten met een asterisk zijn niet de oorspronkelijke vanwege fragmentatie. Enkele 'kleine putjes', die altijd geassocieerd met windflak voorkomen, zijn aangegeven in de tekening. Het sterretje duidt erop dat daar enkele delen door brand zijn afgesprongen (iets dikker omlind). Wit gelaten: secundaire beschadigingen, deels al oud, deels (sub)recent. Schaal 1:1.

schoolvoorbeeld van de Levallois-techniek. Zo ontbreekt een duidelijk voorkeurslagvlak voor de productie van een Levallois-afslag. Er zijn meerdere grotere negatieven aanwezig op het bovenzvlak, en het lijkt er daarom eerder op dat men probeerde rondom zo veel mogelijk grotere afslagen te slaan, steeds vanaf een andere plek. We kunnen dit daarom beter een 'discoïde kern' noemen.

Het gebruik van discoïde kernen was wellicht een aanpassing aan een situatie met maar weinig gave, grotere vuursteenbrokken. Dergelijke kernen geven blijk van een meer pragmatische en tactische benadering, vergeleken met de vuursteen-verslindende klassieke Levallois-techniek (zie hierover ook Boëda, 1993; Stapert, 2006). Ook leerling-bewerkers bedienden zich waarschijnlijk eerder

van discoïde kernen, omdat ze gemakkelijker zijn te bewerken dan 'echte' Levallois-kernen. Weliswaar ging er het een en ander mis tijdens de bewerking, maar onze inschatting is dat de kern van Noordhorn zeker niet door een beginner in het vuursteenslaan is achtergelaten. We kunnen echter niet uitsluiten dat het een werkstuk van een gevorderde leerling betreft.

De kern vertoont bruine patina. Op secundaire breukvlakjes is in het algemeen witte patina aanwezig. Vooral op vlak A is een duidelijke windflak aanwezig, met vrij veel kleine putjes (deels aangegeven op de tekening). Op vlak B is de windflak minder sterk ontwikkeld. Een geringe afronding van ribben en zijden is aanwezig, waarschijnlijk niet door fluviaatiele afzetting maar door geleidelijke oplossingsprocessen in de bodem. Met een

Fig. 3. Foto van de Levallois-achtige kern van Noordhorn, waarop de windlak, met kleine putjes, goed te zien is (Foto F. de Vries, ToonBeeld/Stiens). Schaal 1:1.

loep of stereomicroscop zijn meerdere krasjes en drukkegeltjes te zien. Ook komen er kryoturbitatie-retouches voor langs de randen. Met name vanwege de windlak is dit zonder twijfel een midden-paleolithische kern.

Als gevolg van verbranding heeft de kern grotendeels een rode kleur gekregen. Ook zijn er twee stukken afgesprongen door de brand, op vlak B (zie de asterisk op de tekening, deze delen zijn omgeven met een iets dikkere lijn). De breukvlakken ontberen bruine (en witte) patina en windlak; wel vertoont het grootste enige glans. Het is daarom duidelijk dat de brandsporen secundair zijn, en dateren van lang na het Midden-Paleolithicum.

Conclusie

De hier beschreven vondsten tonen, bijna 30 jaar na een kleine opgraving te Noordhorn (zie Niekus *et al.*, 2009), duidelijk aan dat er wel degelijk Neanderthalers hebben rondgelopen op de keileemrug van Noordhorn-Zuidhorn. Het is nu van belang om ook de eerdere, zeer grote collecties van deze vindplaats opnieuw zorgvuldig door te lopen om te bezien of zich wellicht ook nog andere artefacten uit deze oude periode schuilhouden tussen de mas-

sale hoeveelheden uit het Neolithicum en de Bronstijd. De vierde en vijfde auteur zullen de vindplaats de komende jaren regelmatig afzoeken en ongetwijfeld gaat dit meer midden-paleolithische artefacten opleveren.

Noordhorn is na de Wijert-Zuid (Stapert, 1980/81) de tweede midden-paleolithische vindplaats in de provincie Groningen. Van de Wijert-Zuid, waar overigens ook vele duizenden artefacten uit het Neolithicum en de Bronstijd zijn gevonden (zie ook Fens *et al.*, 2010), is één zekere midden-paleolithische afslag bekend. Een tweede, kleine afslag, wordt door de eerste en derde auteur nu als een incerto-fact ('onzeker hoe ontstaan') geclassificeerd; dit wil zeggen dat we niet zeker weten of de afslag door bewerking is ontstaan of dat het door een natuurlijk proces is gevormd.

Na de vondst van een Levallois-kern op Vlieland (Stapert *et al.*, 2011) levert Noordhorn opnieuw een aanwijzing dat Neanderthalers, tijdens tenminste één fase van hun bestaan, relatief noordelijke streken opzochten. Door de grote, vuistbijkrijke vindplaats bij Assen (Niekus *et al.*, 2011) weten we nu ook dat het daarbij niet alleen om efmere bezoeken ging. Er ligt daarom vast nog

veel op ons te wachten. Het zou van grote interesse zijn uit te zoeken uit welk deel (of delen) van de laatste ijstijd deze noordelijke bewoning precies dateert. Voorlopig kan een site als Noordhorn ons daarbij echter niet helpen, maar elders, zoals bij Assen, zijn zeker mogelijkheden in dat verband.

At long last: Middle Paleolithic finds from Noordhorn (province of Groningen)

In this article we briefly describe two Middle Palaeolithic flint artefacts, a flake and a core, that were recently (2009 and 2011, respectively) found by the fourth and fifth authors at Noordhorn, a village approximately 15 km to the northwest of the city of Groningen. The findspot, on a boulderclay ridge, bears witness to extensive occupation during the Neolithic and Bronze Age. Thousands of flint artefacts from these periods have been collected there intermittently since the late 1970s / early 1980s, but evidence of earlier occupation had so far been lacking. Given the surface modifications present on the two artefacts, especially the wind-gloss which must have developed during the Upper Pleniglacial, both date to the Middle Palaeolithic. They can be described as a simple hard-percussion flake and a discoid, Levallois-like core. Noordhorn is the second Middle Palaeolithic site in the province of Groningen after De Wijert-Zuid, where a flake was found in the early 1980s. More finds are expected in the years to come.

Noten

1. Ossewei 6, 9751 SC Haren (d.stapert@planet.nl; lykkejohansen@planet.nl).
2. Lopendediep 28, 9712 NW Groningen (marcelniekus@gmail.com).
3. Hendrik de Haanweg 19, 9356 TJ Tolbert (venemageert@gmail.com).
4. Burgemeester Ritzemastraat 40, 9822 AV Niekerk (b.versloot@planet.nl).
5. Met dank aan Frans de Vries (Stiens) voor de fraaie foto.

Literatuur

- Boëda, E., 1993. Le débitage discoïde et le débitage Levallois récurrent centripète. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 90, 392–404.
- Fens, R.L., J.Y. Huis in 't Veld, J.P. Mendelts, M.J.L.Th. Niekus & A. Ufkes, 2010. Jagen, wonen en begraven op de flank van de Hondsrug: een neolithische vindplaats in Groningen-Zuid. *Paleo-aktueel* 21, 39–46.
- Niekus, M.J.L.Th., O. de Graaf, L. Johansen, J. Krist & D. Stapert, 2009. Neolithische vindplaatsen op de keileemrug Noordhorn-Zuidhorn (Gr.). *Paleo-aktueel* 20, 43–50.
- Niekus, M.J.L.Th., D. Stapert, J.R. Beuker & L. Johansen, 2011. A new site of the Mousterian of Acheulian Tradition in the northern Netherlands. *Quartär* 58, 67–92.
- Stapert, D., 1980/81. Een tweetal vermoedelijk middenpaleolithische afslagen uit Groningen – De Wijert-Zuid. *Groningse Volksalmanak*, 172–177.
- Stapert, D., 2006. Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.). *Paleo-aktueel* 17, 9–17.
- Stapert, D., G.J. Boekschoten & L. Johansen, 2011. Een Levallois-kern en een bijzondere geslepen bijl van Vlieland (Fr.). *Paleo-aktueel* 22, 1–8.

